

ЯНУШ О. Б.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС І МОВНА СИТУАЦІЯ У ЛІНГВАЛЬНОМУ ПОСТОРІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються питання стосунків між мовною ситуацією, мовною політикою і мовною ідеологією на тлі політичного дискурсу у білінгвістичному просторі України. Приділяється увага статусу мови у державі й поняттю ідентичності особистості у суспільстві

Ключові слова: політичний дискурс, мовна ситуація, мовна політика, мовна ідеологія, ідентичність, ідентифікація, двомовність, статус мови, етнос.

В статье рассматриваются вопросы соотношения языковой ситуации, языковой политики и языковой идеологии в сфере политического дискурса в билингвистическом пространстве Украины. Внимание уделяется статусу языка и понятию идентичности личности в обществе

Ключевые слова: политический дискурс, языковая ситуация, языковая политика, языковая идеология, идентичность, идентификация, двуязычие, статус языка, этнос

In the article the questions of language situation, language policy and language ideology relativity in the sphere of political discourse on the bilingual space of Ukraine are under consideration. Attention is paid to the status of the language and to the concept of identity of personality in the society

Key words: political discourse, language situation, language policy, language ideology, identity, identification, bilingualism, language, ethnos.

Проблема вибору мови спілкування в сучасній Україні, на території якої активно функціонує як мінімум дві мови (українська і російська), надзвичайно **актуальним** є дослідження і характеристика політичного дискурсу на фоні мовної політики, що здійснюється у країні. У будь-якій країні сучасного світу мовна ситуація є досить неоднорідною і складною. Тому постає чимало актуальних питань пов'язаних з етносом і статусом мови, якою користується той чи інший народ, який проживає сьогодні на території України.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що таке лінгвальне явище, як політичний дискурс, який є **предметом** вивчення прагмалінгвістики, соціолінгвістики та когнітивної лінгвістики, досліджується під кутом функціонування в умовах українсько-російського білінгвізму. І мовна ситуація, у якій функціонують ці дві мови є досить неординарною.

Надзвичайно рідко мовна ситуація може бути монолінгвістичною, тобто коли на території однієї держави функціонує одна мова, враховуючи діалектизми і говірки, якою користуються 100 % населення. Серед сучасних розвинених країн Європи прикладом монолінгвістичної

країни можуть бути лише Ісландія, де ісландською говорять 99 % населення і Угорщина, у якій 99 % населення користуються угорською мовою. Отже, здебільшого мовна ситуація є полілінгвістичною у переважній більшості країн сьогодення. Ідеал монолінгвізму може породжувати дискримінацію малих соціальних груп, оскільки мовна політика національних урядів звужує суспільні функції регіональних, іммігрантських чи місцевих мов. Інструменти такої мовної політики: “планування статусу” (це означає єдину мову в освіті, засобах масової інформації, політичній комунікації) і “планування корпусу” (модернізація і стандартизація офіційної мови через систематизацію її фонетичних, семантичних і граматичних аспектів).

Мовна ситуація – одне з основних понять соціолінгвістики. Мовну ситуацію ілюструє реальне використання мови (мов) у суспільстві. Воно залежить від здійснюваної в державі мовної політики, державного планування у книгодрукуванні, від наповнення інформаційного, простору, мовного виховання громадян тощо. Аналітичний підхід до висвітлення мовної ситуації пов'язаний із з'ясуванням її причин та стану [9].

Мовна ситуація – властивий суспільству спосіб забезпечення комунікативних потреб за допомогою взаємодії форм однієї мови чи кількох мов, що функціонують на означеній території, в означеному соціумі, у межах конкретного адміністративно-політичного утворення та у певний історичний період.

Кожну мовну ситуацію потрібно вивчити, щоб виробити засоби і механізми здійснення раціональної мовної політики. Мовна ситуація засвідчує розподіл мов за сферами соціальної взаємодії.

Мовну ситуацію описують за допомогою кількісних, якісних та оцінних характеристик. Кількісні характеристики передбачають знання мов або їх форм, тому потрібно виявити конкретні мови та форми, які вживаються у певній мовній ситуації; кількість мовців, які використовують ці мови стосовно загальної кількості населення країни чи регіону; перелік домінуючих мов; показники демографічної (кількість комунікантів) та комунікативної (кількість комунікативних сфер) потужності мов. До якісних характеристик мовної ситуації належать: лінгвістичний характер мовних форм (різновид однієї мови або ж різних мов, які входять до мовної ситуації); структурно-генетичні відношення між мовами (споріднені вони чи неспоріднені, до якого морфологічного

типу належать); функціональна рівнозначність/нерівнозначність; характер панівної мови (місцева чи іноземна мова).

Мови виконують різні функції, їх по-різному використовують, тому що як юридичні об'єкти вони мають різний статус, тобто різний ранг.

Статус мови – правове становище мови в соціальній системі, визначене і закріплене в державі Конституцією або законодавчими актами, а також її соціальне становище, зумовлене функціями в суспільстві.

Визначення частини термінів на позначення статусу мов запропонували експерти ЮНЕСКО у 1953 році: *державна мова* (англ. national language) — це мова, яка відіграє інтеграційну функцію в межах окремої держави в політичній, соціальній та культурній сферах, виступаючи символом цієї держави; *офіційна мова* (англ. official language) – мова державного управління, законодавства, судочинства; *титольна мова* (англ. majority language) — мова, назва якої збігається з іменем етносу, за яким названа держава чи національно-територіальне утворення [4:36].

Сучасні лінгвісти погоджуються на тому, що на території України діє українсько-російський білінгвізм (двомовність) – явище володіння й користування особистістю або певною групою етносу одночасно двома мовами: здебільшого однією як рідною, іншою – набутою, але важливою для спілкування в різних комунікативних сферах [5:338].

Термін *етнос* (від гр. “ethnos” – плем'я, народ) позначає “спільноту людей (плем'я, народність, нація), що історично склалася та має соціальну цілісність і оригінальний тип поведінки” [2:358]. Стосунки між *мовою* та *етносом* вимагають розуміння багатьох складних питань, серед яких мова і самосвідомість. Про їх взаємодію досі немає єдиної думки: одні дослідники без спільної мови не мислять етносу, інші – не визнають мову базовим чинником виокремлення етнічної спільноти (наприклад, формулюючи питання, чи є мова обов'язковою ознакою етносу, можна отримати відповідь про “визначальну ознаку етносу – етнічну самосвідомість”) [3:90–91].

Ознака етнічності входить до змісту складнішої категорії “ідентичність” (від англ. “identity” – однаковість, тотожність, рівнозначність). Насамперед, “це сукупність специфічних рис і характеристик особи і соціальної групи, які виділяють певну особу або соціальну групу з кола інших людей чи груп і є для окремої особи підставою для

віднесення себе до цієї групи” [9]. Етнічна ідентифікація виявляє те, як людина себе усвідомлює, як її усвідомлюють інші люди, як вона себе дистанціює від інших, з ким ототожнює. Ця категорія охоплює такі ознаки: спільність походження, мову, стать, вік, покоління, соціальний клас, професію, рівень освіти. Ідентифікація індивіда з етносом відбувається з огляду на самовизначення етнічної належності: через спільність мови, культури, побуту. Термін *національна ідентичність* означає погляди, ідеї, уявлення про інтереси своєї нації, про засоби і шляхи їх реалізації. Для країн, які тривалий час були в складі інших державних утворень, ця категорія визначальна.

Визнання національної ідентичності – типова ознака сучасної держави, про що свідчить порівняння: з 47 країн Європи в 41 державі (вони становлять 85 %) офіційними є національні мови. Отже, власна мова в житті більшості держав постає як визначальна ознака національної ідентичності, державності, мова підтримує національну ідентичність, яка консолідує суспільство.

Національна мова – це мова, яку використовує вся нація як соціально-історична, а не окрема регіональна або етнічна група; мова, яка для культурної, соціальної та політичної спільноти виконує роль національного символу.

Належність до нації вимірюється почуттями її членів, адже саме почуттями різняться між собою представники тих чи інших груп. Національна мова існує у двох формах, усній та писемній. Своєю чергою різні форми мають усний різновид національної мови. Літературний стандарт, який ілюструє писемна форма, – унормований, правильний, тому що виступає носієм кодифікованих норм. Саме літературна мова обслуговує культурно-освітні потреби національної лінгвокультурної спільноти, який є засобом комунікації у сферах державного управління, в науці, культурі, літературі.

Виокремлено *збалансовані та незбалансовані двомовні ситуації*. У першому різновиді мови виконують однакові суспільні функції, у другому – різні. У реальному житті збалансовані ситуації трапляються рідко: навіть Швейцарію не варто наводити для прикладу, тому що юридична рівноправність мов і реальний статус там не збігаються. Ретороманська мова хоч і державна, але не офіційна, тобто державність цієї мови символічна, її не використовують в офіційних документах; це мова незначної меншини, яка майже не звучить в офіційному

спілкуванні. Для *симетричної двомовності* характерна однакова мовна компетенція. *Асиметрична двомовність* виявляє нерівноправні соціально-рольові функції мов, із соціальних причин учасники комунікації послуговуються нерідною мовою.

Інші різновиди двомовності:

- *активна двомовність* виникає в результаті засвоєння другої (нерідної) мови безпосереднього спілкування з носіями цієї мови; *пасивна двомовність* означає, що суб'єкт, володіючи другою (нерідною) мовою, все ж частіше звертається лише до однієї з них, рідної;

- *одностороння двомовність* характеризується тим, що лише один із двох народів володіє мовою іншого, використовуючи мову в комунікації (народи республік Росії, які опанували рідну та російську мови); *двостороння двомовність* виникає, якщо народи, які контактують, знають і використовують мови один одного – це відбувається на етнічних кордонах зі змішаним населенням;

- *індивідуальна двомовність* виявляється у вузькому колективі (наприклад, представники російського дворянства використовували російську і французьку мови); *масова двомовність* розповсюджена серед значної частини етносу;

- *контактна двомовність* виникає між носіями різних мов і культур, якщо в білінгва регулярні зв'язки з носіями рідної та чужої мови і культури; *неконтактна двомовність* означає, що між носіями різних мов немає регулярних контактів;

- *культурна двомовність* є лише в конкретній комунікативній ситуації (наприклад, білінгв-перекладач користується однією з мов упродовж роботи з делегацією);

- *національна двомовність* характеризує членів однієї національної лінгвокультурної спільноти, які володіють двома мовами, рідною і нерідною, залежно від ситуації спілкування;

- *штучна двомовність* постає як результат засвоєння другої мови дидактичним шляхом у школі, гімназії, університеті, на курсах тощо [4:45].

Мовні ситуації у світі нескінченно різні, це залежить не просто від чинників, а навіть від комбінації чинників у конкретній державі. Фахівці вивчають мовну ситуацію, щоб виробити раціональну мовну політику. Вона повинна бути побудована на основі програми стратегічного розвитку держави, враховувати те, яке саме майбутнє планує держава. Ці

положення викладають конституції держав та концепції національної безпеки держав. Тому саме мовна політика формує та підтримує мовну ідентичність і дозволяє уникнути конфліктів на мовному ґрунті.

Українська мова є державною в Україні, усі інші мови – недержавні, зокрема мови національних меншин. **Державна мова** – “закріплена законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, в сферах зв'язку та інформатики” [9]. Державна мова – символічний і водночас реальний носій національного суверенітету, державну мову оберігає закон і Конституція. Дві і більше державні мови мають країни, які за формою державного устрою є федеративним утворенням (на відміну від США, країни класичного федералізму, у якій функціонує одна державна мова).

Статус української мови як державної – це складова конституційного права, створеного для захисту української нації. До 13 мов національних меншин України належать: білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська, кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська.

Росіяни – друга за чисельністю національність України, яка становить 17% населення. В сучасній Україні проживає 8 334 100 росіян, що на 27% менше, ніж 1989 р. Це найбільш урбанізований етнос України, який має найбільший відсоток осіб з вищою освітою (39%) [9].

Політика стратегічної багатомовності, або політика мультилінгвізму, реалізована в Австралії, Індії, Люксембурзі та ін. На офіційному рівні – це одномовні держави, які використовують інші мови, що функціонують на території, залежно від політичної, соціальної, економічної ситуацій. Держава сприяє мовним меншинам, усі вони володіють офіційною мовою країни. Модель офіційної двомовності або багатомовності передбачає різновиди: 1) необмеженого територіально офіційного білінгвізму (політику здійснюють у Південній Африці, Республіці Білорусі, Ірландії, Норвегії); 2) територіального офіційного білінгвізму, як у Каталонії чи Країні Басків (Іспанія), Північній Ірландії (Великобританія); 3) офіційної двомовності – у Федеральній Бельгії, Швейцарії.

Політика офіційної одномовності, або утвердження офіційної мови – це політика спрямована на організацію функціонування однієї мови, незважаючи на багатоетнічний склад населення. Ця мова, насамперед, є національною мовою більшості населення або титульного етносу на території країни. Таку політику провадять Албанія, Хорватія, Естонія, Латвія. Ліпна, Франція, США, Італія, Румунія. Водночас це може бути колоніальна або постколоніальна мова, як французька в Анголі чи Французькій Гвінеї або португальська у Гвінеї-Бісау.

За будь-якими прогнозами, розвиток мовної ситуації (а, отже, і перспективи розвитку мовної політики) в Україні найближчим часом будуть зумовлювати дві конкурентні тенденції: перша – спрямована на територіальне та функціональне поширення української мови; друга – пов'язана із перспективою подальшої присутності російської мови в Україні [6:8]. Віддавши перевагу одній з цих тенденцій, ігноруючи іншу, означає створити умови для конфлікту, оскільки йдеться про інтереси людей як носіїв різних мов. Намагання врахувати обидві тенденції – означає законсервувати мовні суперечності на невизначений час і знову ж таки закласти підвалини для ймовірних суперечностей іншого рівня, іншого ґатунку або ж ймовірного конфлікту[6:9]. Мовний конфлікт – особливо складні стосунки мов, які, викопуючи різні функції, контактують у суспільстві. Мовний конфлікт є різновидом етнічного конфлікту, неправової розрядки ситуації, в основі якої – невирішені економічні та соціальні проблеми.

Отже, якщо говорити про різні типи дискурсу (культурологічний, освітницький, дискримінаційний), а особливо про політичний дискурс у системі білінгвізму, не можна залишати поза увагою питання про мовну ідеологію взагалі і про ідентичність учасників комунікації (громадян суспільства), які належать до певного етносу, зокрема. Будь-який дискурс має на меті опанування владою (над співрозмовником, групою комунікантів, громадою) у певному соціумі. У мультимовному суспільстві вибір мови, її використання та ставлення до неї тісно пов'язане з мовною ідеологією, владними відносинами, політичним устроєм й ідентичністю мовців. Вивчення мовної ідеології, стверджує А. Блекледж, “прокладає місток” між лінгвістичною і соціальною теоріями, пов'язуючи дослідження функціонування мови із дослідженням владних стосунків та соціальної нерівності [7:37]. Ці зв'язки проглядаються на фоні дискурсивних практик на макро- і

мікро-рівнях. Наприклад, завжди очікується, що іммігранти Сполучених Штатів Америки повинні позбавитись притаманних їм характеристик, щоб стати більш “американськими”. Серед таких характерних рис на першому плані з’являється мова. Використання іншої мови (рідної) замість англійської підриває її панівний *статус кво в США*, отже, мовна ідеологія спрямована на те, що іммігранти повинні пристосовуватись до американського способу життя, щоб бути адекватно сприйнятими у суспільстві й стати успішними в новій країні [7:38].

На відміну від США, ситуація в Україні зовсім інша. Найпоширеніший етнос після українців – росіяни – не є іммігрантами у країну, а проживали на її території з давніх-давен, до того ж, якщо і є на сучасному етапі іммігранти з Росії, то їх відсоток порівняно з американськими іммігрантами зовсім малий. Тому, мовна політика, керуючись мовною ідеологією, особливо у дискурсивному контексті, повинна здійснюватись виключно на засадах національної ідентифікації та національної самоідентифікації громадян нашого суспільства. В такому сенсі необхідно враховувати етнічні, регіональні, релігійні, а також інші, альтернативні чинники, запропоновані у державі. Злиття мов, літератури, національної ідентичності трапляється у багатьох випадках і, як наслідок, спонукає до мовного планування, інструкцій щодо використання мови, стандартизації, освітньої політики, відчуття громадянської самосвідомості і т. ін. Єдиний шлях пов’язати мову і національну ідентичність пролягає через мовну політику, через стандартизацію практик, зокрема, дискурсивних, для того, щоб легітимізувати варіативність мов у суспільстві і з’єднати їх з певною національною приналежністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Большой англо-русский словарь* : [в 2-х т.] / авт. : Юрий Дереникович Апресян, Илья Романович Гальперин и др. – [4-е изд.]. – М. : Рус.яз., 1987.
2. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2007. – 1736 с.
3. *Мечковская Н. Б.* Общее языкознание : Структурная и социальная типология языков / Н. Б. Мечковская. – М. : Флинта: Наука, 2001. – 312 с.
4. *Мацюк Г.* Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики : [навч. посібник] / Г. Мацюк. – Львів : ВЦ ЛНУ імені І. Франка, 2009. – 212 с.
5. *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підручник] / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
6. *Черненко Г. А.* У пошуках соціолінгвістичної відповіді на мовне питання в Україні. – К., 2010. – 52 с.
7. *Blackledge A.* Discourse and Power in a Multilingual World / A. Blackledge. – Philadelphia, USA : John Benjamins B.V., 2009. – 253 p.
8. *Конституція України.* – К. : Українська Правнича Фундація, 1996. – 128 с.
9. <http://wapedia.mobi/uk/>